
ЗАБОЛОТНА В.О.,
кандидат філософських наук,
викладач кафедри соціальної
психології,
КНУТШ, м. Київ

ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ЛЮДИНИ В ПРАЦЯХ Г.І.ЧЕЛПАНОВА

Стаття присвячена органічній єдності психологічних та філософсько-етичних досліджень Г.І.Челпанова. Зокрема особлива увага приділяється тим вимірам внутрішнього світу, які пов'язані з людською суб'єктивністю у вимірі вищих потреб людини. В статті підкреслюється актуальність етико-психологічного спадку Г.І.Челпанова в питаннях вирішення проблеми свободи волі.

Статья посвящена органическому единству психологических и философско-этических исследований Г.И.Челпанова. Так, особое внимание уделяется тем измерениям внутреннего мира, которые связаны с человеческой субъективностью в измерении высших потребностей человека. В статье подчеркивается актуальность этико-психологического наследия Г.И.Челпанова в вопросах решения проблемы свободы воли.

The article is devoted to the natural connection of psychological and ethical exploration of G.Chelpanov. The particular attention laid on that part of humans' inner world, that connect with individuals subjectivity in measuring higher needs.

Актуальність теми даної статті полягає в тому, що прогресуючі зміни сучасного світу загострюють питання про необхідність актуалізації зокрема і тих питань, які досліджувались та осмислювались великими вітчизняними науковцями. Серед професорів університету святого Володимира, які вирізнялись не лише глибиною наукових досліджень, а й були яскравими особистостями,

особливе місце займає Георгій Іванович Челпанов. Про надзвичайну популярність лекцій Г.І.Челпанова свідчить М.Бердяєв, який на той час був студентом університету, та часто бував по суботах на зустрічах з Г.І.Челпановим, де велись довгі розмови на певні філософські теми. Педагогічне уміння Г.І.Челпанова працювати з молоддю особливо проявилось при створенні ним у Москві Психологічної лабора-

© Заболотна В.О., 2012

торії, подібної до створеної у Києві І.А.Сікорським. Георгій Іванович був справжнім носієм цінностей класичного етосу академічної науки і його моральний авторитет був важливим чинником створення дружнього, творчого колективу, дуже плідного у царині дослідницької роботи з психології.

Глибинне підґрунтя творчої еволюції видатного вченого може проступати при співставленні проблем, понять, категорій, які переходять від однієї наукової праці до іншої. Такі розвідки дозволяють чіткіше усвідомлювати логіку ключової проблематики, яка розробляється в широкому діапазоні і завдяки якісно новому синтезу дозволяє зробити суттєвий внесок у науку та відкрити при цьому нові дослідницькі горизонти. Науковий пошук Г.І.Челпанова починався з неокантіантської проблематики, яка на той час була найбільш авторитетною в Німеччині і суттєво впливала на філософську думку в Росії. Саме розведення в неокантіантстві (переважно в Баденській школі) наук про природу і наук про культуру актуалізувало гносеологічну проблематику як по відношенню до «фізичних об'єктів», так і до «психічних об'єктів», що вивчалися тепер «науками про дух», який розуміли у формі людської духовності. Специфіка утворення понять в науках про культуру в порівнянні з утворенням природничих наукових понять була предметом значної уваги В.Віндельбанта і Г.Ріккєрта, що обумовило спрямування дослідницького інтересу до проблеми цінностей, осмислення їх системи, різних сфер цінностей.

У такому найбільш впливовому на той час науковому напрямку працював Г.І.Челпанов. Насамперед, переосмислення спадку І.Канта відбувалось в певній опозиції до метафізики і гегельянства, зі зверненням до практичного життя, конкретної історичної дійсності у зовнішньому світі та внутрішнього світу людей у його самостійності. Розробка теорій психофізичного паралелізму закладала основу для виокрем-

лення психічного як об'єкту науки, відділеної від традиційної філософії. Так, Г.І.Челпанов зазначає, що світ фізичний і світ психічний до того різняться, що сказати, що «думка», щось психічне, є рух «речовини», чогось матеріального, буде все одно, що сказати «квадрат кола» або «дерев'яне залізо», тобто все одно, що зв'язати два таких поняття, котрі ніяк пов'язані бути не можуть. Аналізуючи передумови будь-якого пізнання, в тому числі і наукового, він досить широко розкриває кордони ціннісного світу та, зокрема, зазначає, що не можна зрозуміти виникнення уявлень без допущення чогось трансуб'єктивного. А тому, на його думку, наука ґрунтується в решті решт на вірі, вона виходить із положень, які не мають логічного характеру. Ми творимо наше пізнання за допомогою форм нашої думки і віримо, що йому в дійсності відповідає світ, який нами створений. Така позиція дозволяє вченому наполягати на наявності в нашому пізнанні елементів, без яких пізнання неможливе, але які водночас не можуть бути виведені із людського досвіду і які через те мусять бути визнані продуктом самостійної діяльності нашого духу.

Доволі логічним кроком після праць в руслі неокантіантської гносеології виступає звернення до етичної проблематики, та зосередженість на тих проблемах внутрішнього світу, які в подальшому знайдуть креативне осмислення в різних напрямках психології ХХ століття. Так, Г.І.Челпанов пов'язував зростаючий інтерес до етичних проблем з тим, що найскладніші сучасні йому питання життя можуть бути розв'язані головним чином на етичному ґрунті. Акцентуючи увагу на тому, що світ духовний має безсумнівне існування і, як і матеріальний, складає зміст нашої свідомості, Г.І.Челпанов вважав, що лише в межах такого підходу можна знайти задовільне вирішення фундаментальних проблем етики. Деяко раніше П.Юркевич також вважав, що філософії необхідно рухатись у напрямку подолання класичного раціоналізму з його відданням переваги абстрактним мета-

фізичним началам та більше звертати увагу на дослідження людини в усій її конкретності.

Видатна роль Г.І.Челпанова полягає в тому, що він осмислював і узагальнював найновіші процеси трансформації філософії у її неklasичному варіанті (філософія життя та неокантіанство). Під прямим їх впливом він активно використовує концепт «моралі» для обґрунтування наявності у свідомості людини результатів продуктивного творення граничних засад свого існування, уявлень смислів і значень, які не дозволяють редукувати психічне до фізіології.

Звернення до пограничних етичних засад життя, в єдності їх когнітивного і почуттєвого компонентів, як найбільш універсальної вагової ціннісно-сислової сфери особистості, виступає суттєвою ланкою, що пов'язує філософські та психологічні наукові дискурси.

В ХХ столітті ця тенденція віднаходить своє втілення в феноменології Е.Гуссерля, в аксіологічних побудовах М.Шелера та Н.Гартмана. Водночас, стрімкий розвиток психології та її розгалуження на різні види в залежності від відносно самостійних проблемних сфер, що взаємопідсилюють здобутки кожної з них, проходить у єдності з філософським дискурсом нової онтології, персоналізму, екзистенціалізму, сприяє становленню психологічних теорій, в яких духовний досвід людини стає предметом дослідження на протигагу позитивізму в психології (гуманістична, глибинна, екзистенціальна, неофрейдистська психологія).

Як уже зазначалось, всередині творчого шляху Г. І. Челпанова більше цікавила психологія, яка на той час набувала статусу самостійної науки і розбудовувала власну наукову структуру. Водночас, на думку вченого, непорушним мав залишатися тісний методологічний зв'язок психології з філософією, особливо з етикою.

Також Челпанов був не байдужим не лише до проблем взаємовідношення психології і педагогіки, але і до ширших принципів побудови проце-

су виховання і освіти. Проблема взаємовідношення педагогіки і психології, питання про характер психологічних знань, необхідних педагогам, про можливість використання психологічних даних для практичних педагогічних цілей була не нова, вона знаходилась у сфері інтересів російської психологічної науки вже з середини 19 століття. У кінці 80-х років 19 ст. у зв'язку з впровадженням в психологію експерименту інтерес до цих проблем значно зріс. Виникла тенденція визнавати науковою тільки експериментальну психологію, а теоретичну, загальну, або, як її нерідко іменували, метафізичну «здати в архів», зробити надбанням історії.

Г.І. Челпанов і його прибічники виступили проти надмірного захоплення експериментальною психологією, особливо проти прямолінійного застосування методів експериментальної психології в педагогічній практиці, вказуючи на наукову неспроможність такого підходу і практичну небезпеку. Питання про відношення експериментальної психології до школи Г.І. Челпанов відносив до числа найважливіших. «Для мене, - писав він, - питання про експериментальну психологію у відношенні до школи є питання про те, чим має бути наша педагогіка, а питання про педагогіку є питання про долю педагогічної справи в Росії. Нині загальна увага звернена на так звану експериментальну педагогіку. Саме на неї покладаються величезні надії. Справа набирає такого вигляду, начебто уся наша учбово-виховна справа знаходилась залежно від експериментальної педагогіки, від застосування експерименту в педагогічній практиці» [7; 169].

Проте, підкреслював Г.І. Челпанов, вплив може здійснюватись тільки за наявності надійних наукових методів. А самі методи ще недосконалі, неточні. Анкети, що отримали поширення, тести і тому подібні методи не дають надійних результатів, мають лише допоміжне значення. «Ці методи, так звані психологічні тести, - вважав Г.І. Челпанов, - мають виключно наукове значення, т. е. можуть застосовувати-

ся виключно тільки для наукових досліджень, але не для практичних цілей» [7; 180]. До того ж, підкреслював він, ці методи за своєю природою не можуть відповідати рішення поставленої задачі, спрямованої на пізнання особистості індивіда (що і потрібне для практичних цілей). Вони можуть дати уявлення не про особистість в цілому, а лише про окремі її прояви.

Г.І. Челпанов не заперечував роль психології для педагогіки. Він лише хотів підкреслити, що взаємовідносини психології і педагогіки складніші, ніж це представляється прибічникам експериментальної психології і педагогіки. Психологія, за його переконанням, безумовно потрібна педагогіці. Але педагогіка має свій предмет і не може базуватися тільки на психології. Для побудови педагогіки потрібен широкий базис, ним являється філософія, філософська етика. «У вихованні ми ставимо цілі, досягнення яких ми вважаємо бажаними. Ми в теорії виховання будемо ідеали, ми указуємо, які душевні якості являються найбільш цінними. Але ми маємо показати, чому цілі представляють цінність. Чому ми маємо досягати цих, а не інших цілей» [7, с.143]. Спочатку етика знаходить відповіді на ці питання, а потім уже психологія і педагогіка. Психологія вказує ті засоби, за допомогою яких можна досягти цих цілей. Педагогіку ні в якому разі не можна розглядати як прикладну психологію. І педагог має бути знаком не лише з експериментальними методами психології, але і знати загальні закони психічної діяльності, знати психологію дитини. Вирішення питання про відношення психології і філософії упродовж усієї творчості вченого було незмінним. З самого початку усі науки знаходились в тісному зв'язку з філософією, але потім почали розвиватись самостійно. Зв'язок філософії і психології може бути таким, що філософія служить для завершення побудови психології. Психологія дає матеріал для побудови філософії, вона доповнює її. «Філософські оброблені поняття являються основою психології. Зв'язок філософії з психологією являється необхід-

ним, бо психологія являється основою філософії, вона має сприяти побудові наук про дух» [7, с.86-87]. Він вважав, що психологія не повинна тільки описувати явища без пояснень, тобто бути тільки описовою наукою. Матеріал потрібно систематизувати, довести до єдності і це є задача загальної теоретичної психології або філософської науки. «Система психології має знаходитись в руках психологів-філософів» [7, с.90]. Психологія, на думку В.І. Челпанова, має залишатись філософською наукою.

Вчений визнав самоспостереження «єдиним джерелом пізнання психічних явищ», а роль експерименту вважав допоміжною. Це означає, що між експериментальним методом і методом самоспостереження немає суперечності. Головне завдання експерименту в психології полягає в тому, щоб зробити самоспостереження більш точним. З особливою наполегливістю науковець досліджував вищі психічні стани й процеси: мислення, моральні та релігійні почуття, проблеми вольового самовизначення людини. Він успішно намагався тісно поєднати експеримент і теорію, інтроспективну та експериментальну психологію. Тому в 20-ті р. Г.І. Челпанов звернувся до нових для себе проблем зокрема приділяв увагу проблемам особистості, несвідомого, аналізу впливу культури на процеси пізнання.

В етичній проблематиці він приділяв значну увагу розв'язанню проблеми свободи волі та відмовився від її традиційного розгляду. Для твердження про існування свободи волі не потрібно доказів того, що воля не входить у світову причинність. «Воля перед судом самосвідомості не повинна бути незалежною від світової причинності, і навіть якби було науково доведено, що воля входить у світову причинність, то з цього б не випливало, що свобода є ілюзія» [4, с.147]. «Багато хто запитує, чи свободна воля, сподіваючись отримати таку ж однозначну відповідь, як тоді, коли б ішлося про блакитність неба і прозорість води» [4, с.126]. Г.І. Челпанов наводить три докази існування свободи волі: психологічний — воля є вилучен-

ням із загальної низки причинності, що розпочинає низку явищ сама по собі, без причини; метафізичний — наша воля може розпочати низку рухів без затрати енергії, наділена творчою здатністю і творить із нічого, тобто є вільною і не входить у загальний механізм всесвіту; моральний — самосвідомість свідчить про наявність відповідальності; за відсутності свободи волі таке свідчення було б неможливим [2,с.171].

Для Г. Челпанова розв'язання проблеми свободи волі можливе лише у сфері етичній [4,с.140]. Тільки «з цієї позиції свобода волі може бути захищена зі збереженням первинного змісту» [4,с.140]. Оскільки проблема свободи волі розв'язується заради етичних цілей, то може бути вирішена незалежно від розв'язування питання про причинність волі. Наявність свободи волі він виводить з «існування почуття відповідальності» [4,с.141]. «Ми володіємо свободою волі тому, що в нас є почуття відповідальності, є усвідомлення того, що ми або наш характер — істинна причина даної дії і що він, тобто характер, не залежить ні від яких зовнішніх причин і може бути нами змінений і поліпшений. Це відчуття відповідальності і є причиною того, що ми волю вважаємо вільною» [4,с.145].

Також Г. І. Челпанов досліджував питання щодо свободи волі, через призму її залежності від певної природної схильності і темпераменту. Він стверджував, що людина, піднімаючись над природою, протиставляє себе їй, але не визначається нею. Людина, стаючи особистістю, «кожної хвилини свого життя може представляти своє я і тому вона є відповідальною «за кожний одноосібний прояв життя» [4,с.146]. На цій підставі Г. І. Челпанов робив висновок, що свобода волі не є першопочаткова здатність людської істоти, це «здатність, набута протягом історичного життя всім родом, але кожним окремим індивідом повинна бути знову здобута» [4,с.146]. Ця думка Г. І. Челпанова вказує на те, що людина отримує свободу волі не як дар роду людському, а здобуває її на шляху особистого становлення, лю-

дина постає творцем своєї свободи. Питання волі Челпанов тлумачить через поняття, які виражають головні компоненти вчинку: пристрасті, що в сукупності становлять ситуативні відношення, мотиви й спонукання, боротьба мотивів, прийняття рішення, виконання як вчинок. На думку вченого, вчинок дорівнює складному вольовому акту, до якого входять обмірковування, прийняття рішення та виконання. Тут розглядаються мотиви й спонукання, мета дії. Мотиви мають суперечність, виникає боротьба мотивів, людина здійснює вибір, долаючи вагання. Акт вибору є актом прийняття рішення. До переходу в дію рішення є тільки наміром. Перехід до вольового акту-вчинку передбачає наявність зусилля. Коли людина здійснює вчинок, то вона виражає свій моральний характер. Він підкоряється більше розсудкові, ніж чуттєвим спонуканням і тоді людина стає схильною до виконання моральних принципів, вимог, законів. В цьому процесі у людини виникає відповідальність за свої вчинки. Саме зумовлений мотивами вчинок показує, що рішення може бути вільним. Після звершення дії людина приходить до усвідомлення того, що вона могла вчинити інакше, ніж вчинила. Можливість керуватися будь-яким мотивом свідчить про вільне прийняття рішення. Це дає підстави вважати, що людська особистість впливає на вчинок, а не зовнішні умови.

Людина стає відповідальною за свої вчинки саме тому, що діє з усвідомленням свободи у своїх рішеннях, з усвідомленням свого «Я». Відповідальність за вчинки пов'язується з осудністю, тобто йдеться про післядію з феноменом повного усвідомлення своєї особистості як суб'єкта поведінки, про можливість людини передбачати результати, наслідки своїх діянь щодо себе та інших. На підставі вчинкових актів перед людиною постають питання щодо «Я», свідомості, самосвідомості, тотожності особистості — феномени, що переходять безпосередньо у самопізнання.

Г.І. Челпанов поділяв етику на дві частини: теоретичну і практичну.

Практична етика займається питаннями практичного життя, вивчає як моральні принципи впливають на практичне життя. В задачі практичної етики входить питання про ідеали виховання. Теоретична етика займається загальнообов'язковими моральними принципами. Тобто, чому одні дії є хорошими, а інші поганими. Моральна філософія ставить питання, в чому ціль життя, до чого прагне людина, що називається вищим благом. Також Челпанов розглядає питання санкцій в ситуації не виконання моральних принципів як фактору завдяки якому людина здійснює і прагне до здійснення моральних принципів. Санкція може бути релігійна, соціальна. А може й не бути ніяких санкцій. Людина прагне сама виконати ці принципи, бо в неї є інстинкти. Моральні принципи змінюються часово і просторово. «Але якщо нема загальновизнаних моральних принципів, то нема і етики як науки» [3,с.315]. «Психолог відповідає на питання чому, а мораліст відповідає на питання чи добра ця ідея» [3,с.316].

Таким чином, еволюція творчого шляху Г.І.Челпанова розгортається у виключно перспективному, як для філософії, так і для психології, напрямку, означеному загальним об'єктом їх до-

сліджень – людиною у всій її конкретності. Сучасний стан співвідношення філософської та психологічної думки діаметрально протилежний співвідношенню їх у класичній філософії. Некласична філософська етика не претендує на функції дороговказу для психології, а виконує завдання систематизації напрацювань у психології та інших гуманітарних і соціальних науках, яке виникає у зв'язку з накопиченням досвідного, емпіричного і теоретичного матеріалу. Органічне взаємодоповнення цих наук у їх сучасному варіанті створює передумови зворотного, поглибленого впливу цих наук на практику життєдіяльності через такі організаційні форми як психологічне консультування, вироблення навичок через тренінги прикладної етики, управління персоналом.

Суттєвим джерелом змістовного наповнення цих організаційних форм виступають етичні цінності, що є адекватними ситуаційним умовам вибору, сприяють якості діалогічних форм спілкування, подоланню конфліктності через досягнення консенсусу, взаєморозуміння, які побудовані на основі врахування специфіки духовно-психологічного світовідношення людини в реальному історичному контексті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бреусенко-Кузнецов А.А., Роменец В.А., Маноха И.П. Г.И.Челпанов: период профессорства в Университете святого Владимира (г.Киев, 1892 – 1907гг.). – К., 2000г.
2. Нападиста В.Г. Історія етики в Україні (друга половина 19 – початок 20 ст.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004.- 240с.
3. Челпанов Г.И. Введение в философию / Г.И. Челпанов. - Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. - 533с.
4. Челпанов Г. И. История основных вопросов этики. Курс публичных лекций. Киев: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1897.- 215с.
5. Челпанов Г.І. О ценности жизни. Изложение и критика пессимистической философии // Мир Божий. – 1897. - № 11 за ноябрь. – с.88 – 108; № 12 за декабрь. – с.62 – 82
6. Челпанов Г.І. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе. Киев, 1900.
7. Челпанов, Г.И. Сборник статей : (Психология и школа) / Проф. Г. Челпанов. - М. : Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1912. - 207 с.